

אגדה של משפחה

הרב יגאל אריאל

הקדמה

המשפחה היא בית גידולו של האדם, בתוכה הוא חי ופועל וממנה הוא יונק כוח, השראה ותעצומות-רוח. השינויים שחלו בתנאי החיים של היום, האפשרויות הכלכליות, החילון, המתירנות והמימוש העצמי - גרמו לאיחור גיל הנישואין, לגירושין חפוזים ולמיעוט ילודה. מעמדה של המשפחה התערער וחוסנה נפגע, ועמם הולכת ושוקעת גם הלכידות הקהילתית והלאומית. חכמים לא ראו זוגיות אלא משולש, הם הכניסו את השכינה אל תוך הבית. תפיסה זו מעצבת משפחה שונה, היא מעניקה לה עוצמה יתירה, ונותנת פתרונות אחרים לבעיותיה.

אגדת חכמים על הזוגיות והמשפחה מושכת את הלב ותכניה העמוקים חוזרים ומחלחלים אל תודעת האדם. הסיפור מבליט את החריג והשונה, ומחדד את ההגדרות המקובלות. הסיפור חושף את הנקודות האינטימיות ביותר, לא מתוך מציצנות אלא כתורה שלמה, "ללמוד אני צריך!". הספר הזה דן בקשת של אגדות חכמים המקיפות את כל חיי המשפחה, מהן ידועות ומהן ידועות פחות, מהן סיפורים עתיקים, קצרים וגבישיים, שסגנונם מדויק ומסרם המוסרי חד, מזוקק ומחייב, כ"אמירה קוצקאית". ומהן מדרשים מאוחרים ואולי אף סיפורים עממיים, שבאו עמוסי דברים, מפותלי אירועים, ספקניים ביחס לאדם ולמעשיו, ומחכים לפתרונות משמים. בזמן האחרון מרבים לעסוק באגדות אלה קרובים ורחוקים ומגלים בהן פנים חדשות ואורות נשגבים. נבצר ממני להכיר כל שנאמר, כל שביקשתי הוא להזמין את הלומד לקריאה משותפת באגדה, לחשוף משהו מיופייה, עומקה ומסריה הפנימיים, כאמור: גֵּל עֵינִי וְאַבְיָטָה נִפְלְאוֹת מִתּוֹרָתְךָ.

לכל אגדה הוקדש פרק משלה, כל אחת היא עולם מלא, אולם לכל נושא הוקדם סיכום קצר של עמדת חכמים בו. ויהי נעם אֲדֹנָי אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ וּמַעֲשֵׂה יְדֵינוּ כּוֹנֵנָה עֲלֵינוּ וּמַעֲשֵׂה יְדֵינוּ כּוֹנֵנָהוּ.

על עטיפת הספר ציורו של רמברנדט ון רייך - "ברכת הבנים", יעקב מברך את אפרים ומנשה. בתוך הספר קובץ מצויירי התנ"ך של אבל פן שעניינם "משפחות האדמה" ו"משפחות בית ישראל", מלווים בפרקי שירה, חדשים וישנים, מעין כתב חידה המעורר מחשבה. תודתנו לאיתאל פן ולגלריית מעינות שהרשו לנו להשתמש בציורים.

תוכן העניינים

א. שקר החן

ב. נישואין

ג. צניעות

ד. כפיית היצר

ה. נודע בשערים בעלה

ו. פרנסה

ז. בעיות תקשורת

ח. שלום בית

ט. חכמות נשים בנתה ביתה

י. נאמנות ובגידה

יא. גירושין ואלמנות

יב. אישה או תורה

יג. כבוד אב ואם

יד. הפיקדון והחזרתו

טו. בנים משחיתים

טז. חנוך לנער על פי דרכו

א. שקר החן

שֶׁקֶר הַחֵן וְהַבֶּל הִיפִי אֲשֶׁה יֵרָאֵת ה' הִיא תִתְהַלֵּל¹. הכתוב מעלה על נס את יראת השמים, את המהות הפנימית, המוסרית והרוחנית של האדם, זו ממשית ובעלת משמעות לעד, לעומתה בטלים כליל ערכי היופי, האסתטיקה, והחיצוניות הנאה, שהן הופעות חומריות, מדומות וחולפות. חכמים אמצו את התפיסה של "שֶׁקֶר הַחֵן", ודרשו כל מקום בו הוזכר היופי בכתוב כמשל, המכוון למשהו פנימי². תפיסה זו הפוכה לחלוטין לרוח ההלניזם, שהעריך את היופי והבליט את תואר הגוף. המאבק המר בין ישראל ליוון מבדיל גם היום בין התורה לבין תרבות המערב, שהלכה שבי אחרי היופי החיצוני, ובחרה בחומריות ובתאוותנות. במלחמתם בתפיסה החיצונית הקצינו חכמים את הדברים והציגו את היופי כמכשול, אין תורה ויופי יכולים לדור בכפיפה אחת:

"אמרה ליה בת קיסר לרבי יהושע בן חנניה³: תורה מפוארה בכלי מכוער? אמר לה: למדי מבית אבוך במה מניחין יין? אמרה ליה: במאני דפחרא. אמר לה: כולי עלמא בפחרא ואתון במאני דפחרא, אתון אחיתון במאני דכספא ודהבא. אזלת ורמת חמרא במאני דכספא ודהבא וסרי. אמר לה: אף אורייתא כן. והאיכא שפירין וגמירין? אמר לה: אי הוו סנו הוו גמירין טפי"⁴.

תרגום: אמרה לו: בכלי חרס. אמר לה: כולם בכלי חרס ואתם בכלי חרס? אתם שימו בכלי כסף וזהב כראוי לכם. הלכה ושמה את היין בכלי כסף וזהב והחמיץ. אמר לה: אף התורה כן. והרי יש תלמידי חכמים יפים? אמר לה: אם היו מכוערים היו לומדים יותר.

¹ משלי ל"א ל.

² כך במדרש וכך גם בדברי הפרשנים המאוחרים: "רז"ל אמרו (תענית כ"ד א) כל כלה שעיניה יפות כל גופה אין צריך בדיקה. וזה דבר שהחוש מכחיש, כי כמה מכוערות בעולם שעיניהן יפות. ועוד קשה מה ראו חז"ל על ככה ליתן עצה לבדוק אחר יופי חיצוני זה והלא שקר החן והבל היופי. אלא ודאי שנתנו עצה לבדוק אחר מעשיה וזאת העצה היעוצה שיבדוק אם היא בעלת עין יפה וגומלת חסדים, כי אם עיניה יפות בבריות, אז היא בלי ספק שלימה בכל המדות. ולמדו רז"ל מן אליעזר שלא בדק את רבקה כי אם במדה זו כי מדה זו בנין אב על כל המדות" כלי יקר בראשית כ"ד יד.

³ תנא בדור השני, מבחירי תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי. כבר לפני החורבן הוכר לאחד החכמים הגדולים, ורבו קרא עליו "אשרי יולדתו" אבות ב' ח'. נסע פעמים אחדות לרומי להציל את העם מגזרות קשות והתווכח פעמים רבות עם מלכים, שרים וחכמים. נראה שהיה מכוער ביותר ועל כן באה שאלת בת הקיסר.

⁴ נדרים נ"ב.

אולם אי אפשר לדחות את היופי כליל, המקרא עצמו ייחס את היופי לגיבוריו. כך שיבח הכתוב את האמהות ביופיין⁵. ושיר השירים שיבח את יופיים של הרעייה והדוד. ואף על פי שהשיר הוא משל לאהבה העילאית שבין כנסת ישראל לדודה, אי-אפשר לבטא נמשל מרומם באמצעות משל חסר משמעות, שפל ומכוער.

ואכן בדרך כלל הלכו חכמים בדרך האמצע, הם לא ביזו את היופי ולא התעלמו ממנו: "רבי עקיבא ראה אשת טורנוסרפוס הרשע, רק, שחק ובכה. רק, שהיתה באה מטיפה סרוחה. שחק, דעתידה דמגיירא ונסיב לה (שעתידה להתגייר ולהנשא לו). בכה, דהאי שופרא בלי עפרא (שהיופי הזה עתיד לבלות בעפר)"⁶.

חכמים תפסו את האדם כיצור מורכב, שלמותו כוללת את כל הווייתו, שלמות של יופי פנימי וחיצוני, חומר ורוח גם יחד, ולכן האידיאל הוא חיבור שני הדברים, תְּכֵמֶת אָדָם תְּאִיר פָּנָיו⁷. חכמים ידעו להרים את היופי ולייחס את נקודת הפאר שבו לשמים: "מעשה ברבן שמעון בן גמליאל שהיה על גבי מעלה בהר הבית וראה עובדת כוכבים אחת נאה ביותר. אמר: מה רבו מעשיך ה'"⁸. הסיפורים הבאים מיישמים את התפיסה ההרמונית השלמה של היופי בתוך המציאות הכעורה שלנו.

א.

מעשה באחד שנדר מבת אחותו הנייה, והכניסוה לבית רבי ישמעאל⁹ וייפּוּה. אמר לו רבי ישמעאל: בני מזו נדרת? אמר לו: לאו. והתירה רבי ישמעאל. באותה שעה בכה רבי ישמעאל ואמר: בנות ישראל נאות הן אלא שהעניות מנוולתן. וכשמת רבי ישמעאל היו בנות ישראל נושאות קינה ואומרות: בנות ישראל על רבי ישמעאל בכינה. וכן הוא אומר בשאול: בנות ישראל על שאול בכינה¹⁰.

ביקשו להשיא את הדוד לבת אחותו. קרבת המשפחה אמורה היתה לקרב את הלבבות ולטעת בלבו רגש של אחריות לאחייניתו, אבל הוא חיפש בנישואין אהבה ולא אחריות, ואחייניתו, מה

⁵ שרה: וַיְהִי פֶּאֶשֶׁר הַקָּרִיב לְבֹא מִצְרִימָה וַיֹּאמֶר אֶל שָׂרִי אִשְׁתּוֹ הִנֵּה נָא יִדְעָתִי כִּי אִשָּׁה יִפְתַּ מֶרְאָה אֶת (בראשית י"ב יא). רבקה: וַהֲנַעַר טִבַּת מֶרְאָה מְאֹד (בראשית כ"ד טז). רחל: וְרָחֵל הָיְתָה יִפְתַּ תֵּאֵר וַיִּפְתַּ מֶרְאָה (בראשית כ"ט יז).

⁶ עבודה זרה כ' א. ודומה לזה ברכות ה' ב.

⁷ קהלת ח' א. יערות דבש, ח"א, ד': "חכמת אדם תאיר פניו, ולכן הראשונים שהיו למעלה מהמזל היו בעלי תואר ויופי למאוד, אמנם כאשר גלינו בעוונותינו הרבים ובאנו לידי הנהגת השמש וכוכבים, אנו נכנעים לאיכות הגוף ומזנו. וזהו קושיית הגמרא: תורה מפארה בכלי מכוער".

⁸ עבודה זרה כ' א.

⁹ ר' ישמעאל בן אלישע היה מגדולי התנאים בדור השלישי. נכדו של רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול שחי בסוף ימי הבית השני והיה אחד מהרוגי מלכות.

¹⁰ נדרים ס"ו א.

לעשות, לא נשאה חן בעיניו. בבקשו לברוח מן הקשר המשפחתי המחייב והכפוי, נדר ממנה הנאה ואסר את הנישואין איסור גמור. רבי ישמעאל ירד לסוף דעתו וייפה מעט את האחיינית, ולמרבה הפלא שינה הדוד את טעמו, נמלא אהבה למשפחתו וגילה עניין בקרובתו. קשה לרדת לנפש האדם, מוחו מלא זיקים וניצוצות חולפים, עד שהתערב ר' ישמעאל וכיוון אותו אל המהות.

מאלף הדבר שרבי ישמעאל לא גער בבעל המיועד, ולא אמר לו למלא את אחריותו, או לראות את טובה הפנימי, רבי ישמעאל הבין את רצונו באישה יפה וטרח ליפותה¹¹. היופי לא ניתן חנם בעולם, תפקידו להגדיל את תשוקת הבעל לאשתו¹².

משום כך התרגש רבי ישמעאל ובכה על ניוולן של בנות ישראל, על הפער בין התוך לבין החיצוניות. הוא קבע נחרצות שבנות ישראל נאות הן. אמירה גורפת כזאת מפקיעה את הדברים מן המישור המציאותי ונותנת להם ממד רוחני¹³. הראייה המציאותית היא פשטנית ושטחית, בעוד היופי, אליבא דרבי ישמעאל, הוא משהו החבוי בתוך האדם, וטיפוח קל יכול לחשוף אותו ולהציאו החוצה¹⁴. רבי ישמעאל התגייס ונתן מעצמו לתיקון הדברים¹⁵, עד שקראו עליו את הכתוב: "המלְבֹשֶׁם שְׁנֵי עֵם עֲדָנִים הַמַּעֲלָה עָדִי זָהָב עַל לְבוּשִׁי"16.

הפתרון של רבי ישמעאל הוא פתרון מקומי שהעניק לבחור את שלבו ביקש, אבל צריך למצוא פתרון לכלל הציבור. ועל פתרון כזה מספרת המשנה:

"אָמַר רַבִּן שְׁמַעוֹן בֶּן גַּמְלִיאֵל: לֹא הָיוּ יָמִים טוֹבִים לְיִשְׂרָאֵל כְּחֻמְשָׁה עָשָׂר בָּאָב וּכְיוֹם הַפְּפוּרִים, שֶׁבָּהֶן בָּנוּת יְרוּשָׁלַיִם יוֹצְאוֹת בְּכָל לַבָּן שְׁאוּלִין, שֶׁלֹּא לְבִישׁ אֶת מִי שְׁאִין לוֹ. כָּל הַכֹּלִים טְעוּנִין טְבִילָה. וּבָנוּת יְרוּשָׁלַיִם יוֹצְאוֹת וְחֹלּוֹת בְּכַרְמִים. וְכָה הָיוּ אוֹמְרוֹת, בְּחוּר,

11 דוגמה להערכת היופי היא יחס חכמים ליופיו של ר' יוחנן: "רבי אלעזר חלש על לגביה רבי יוחנן חזא דהוה קא גני בבית אפל. גלייה לדריעה ונפל נהורא. חזייה דהוה קא בכי רבי אלעזר. אמר ליה אמאי קא בכית? ... אמר ליה להאי שופרא דבלי בעפרא קא בכינא. אמר ליה: על דא ודאי קא בכית, ובכו תרוייהו" (ברכות ה' ב). אלא שיופי זה כמתואר בגמרא איננו שֶׁל תווי הגוף אלא הבהקתו והארתו, בבחינת "חֻקְמַת אָדָם תֵּאִיר פָּנָיו" (קהלת ח' א).

12 סיפור דומה על בעל שכיעורה של אשתו דחה אותו מופיע בתענית כ"ג ב: "אמר (ר') מני על קבר אביו חנן הנחבא): לא מיקבלי עלי אינשי ביתי. - אמר ליה: מה שמיה? - חנה. - תתייפי חנה, ונתייפת". כאן נעשתה יפה בדרך נס. אלא שהסיפור ממשיך צעד אחד הלאה - "אמר ליה: קא מגנדרא עלי. - אמר ליה: אי הכי - תחזור חנה לשחרוריתה. וחזרה חנה לשחרוריתה". היופי איננו תמיד ייתרון, כאן הוא גרם לאישה להתגאות על בעלה, ועתה מבין ר' מני שמצבם בעת שהייתה מכווערת היה טוב יותר.

13 בדומה לדברי רבי שמעון (משנה שבת י"ד ד): החושש בְּמִתְנִי, לא יסוד יין וחמץ, אֶבֶל סָד הוּא אֶת הַשָּׁמֶן, ולא שָׁמֶן וְרֵד. בְּנֵי מַלְכִּים סְכִין שָׁמֶן וְרֵד עַל מִפְתִּיחָן, שָׁכֵן דְּרָקִים לְסוּף בַּחַל. רַבִּי שְׁמַעוֹן אוֹמַר, כָּל יִשְׂרָאֵל בְּנֵי מַלְכִּים הֵם.

14 שבת פ' ב: "אמר רב יהודה אמר רב: בנות ישראל שהגיעו לפירקן ולא הגיעו [לשנים]: בנות עניים טופלות אותן (משירות את השער) בסיד. בנות עשירים טופלות אותן בסולת. בנות מלכים טופלות אותן בשמן המור. שנאמר, ששה חדשים בשמן המור".

15 ר' ישמעאל היה אוהב ישראל גדול ואהבתו מתפרצת בתוך דברי ההלכה שלו (משנה, נגעים ב' א'): "בְּהִרְתָּ עֵזָה נִרְאִית בְּנִימוּנֵי כְּהֵה, וְהִפְקֵה בְּפוּשֵׁי עֵזָה. רַבִּי יִשְׁמַעְאֵל אוֹמַר, בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֲנִי כְּפָרְתָן, הָרִי הֵן כְּאֶשְׁכְּרוּעַ, לֹא שְׁחוּרִים וְלֹא לְבָנִים, אֶלָּא בִּינוּנִיִּים".

16 שמואל-ב א' כד. אפשר שמאזכורו של הכתוב הזה למדה הגמרא לפרש את מעשיו, שעשה לה שן של זהב, כלומר, אין מדובר במשהו פנימי בטיפוח העור, אלא בתוספת מלאכותית המכסה על המום הטבעי והופכת את החסרון ליתרון.

שָׁא נָא עֵינֶיךָ וְרָאָה, מָה אֶתָּה בּוֹרֵר לָךְ. אֵל תִּתֵּן עֵינֶיךָ בְּנוֹי, תֵּן עֵינֶיךָ בְּמִשְׁפָּחָה. שֶׁקֶר הַחֵן וְהֶבֶל הַיָּפִי, אֲשֶׁה יִרְאֶת יְיָ הִיא תִתְּהַלֵּל¹⁷. וְאֹמֵר, תָּנוּ לָהּ מִפְּרֵי יָדֶיהָ, וְיִהְיֶה לָּהּ בְּשָׁעֵרִים מִעֲשִׂיהָ¹⁸.

יום הכיפורים הוא יום של כפרה כלל ישראלית, בעקבותיה כולם יוצאים שווים, זכים ומטוהרים. ט"ו באב הוא יום של אחדות ישראל¹⁹. שני הימים היו לימים טובים, ימי אחדות²⁰, חיבור ושידוכין. המפגש בין שני המינים בימים הללו התאפיין בטשטוש ייחודן של הבנות, ויצירת מסגרת שוויונית. לבוש כולן זהה, כולן דומות, ואין הבדל בין עניה לעשירה²¹. ומה הן אומרות? דברי מוסר וחסידות, שֶׁקֶר הַחֵן וְהֶבֶל הַיָּפִי, אֲשֶׁה יִרְאֶת ה' הִיא תִתְּהַלֵּל. העיקר הוא ראת שמים ומעשים טובים ולא היופי החיצוני. משהו מזה אולי נשאר קיים במנהג הקדמונים לקרוא לחתן ביום חתונתו את פרשת בחירת רבקה²²:

"הוקבע בישראל מנהג לקרוא פרשה זו לחתן ביום חתונת להזכיר העם שיזהר בנשואיו. ושלא יקח אשה לשם יופי, שהרי הכתוב אומר, שקר החן והבל היופי. ולא לשם ממון, כי הממון עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף השמים. ולא לשם שררת הקרובים ובני משפחות שיהיה נעזר בהם ויוכל להשתרר, לפי שהוא נכשל ונענש בכל אחת ואחת משלש כוונות אלו. אבל יצטרך שתהיה כוונתו לשם שמים ושידבק במשפחה הגונה. לפי שהבנים

17 משלי ל"א.

18 משנה תענית ד' ח'.

19 יום של אחדות ישראל בכל המישורים, ביטול השבטיות, ההחרמה ההדדית, והתחברות העם בירושלים: "אמר רב יהודה אמר שמואל: יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה. מאי דרוש? זה הדבר אשר צוה ה' לבנות צלפחד וגו' דבר זה לא יהא נוהג אלא בדור זה. אמר רב יוסף אמר רב נחמן: יום שהותר שבט בנימין לבוא בקהל. שנאמר, ואיש ישראל נשבע במצפה לאמר איש ממנו לא יתן בתו לבנימין לאשה. מאי דרוש? אמר רב: ממנו ולא מבנינו. (אמר) רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: יום שכלו בו מתי מדבר. דאמר מר עד שלא כלו מתי מדבר לא היה דבור עם משה. שנאמר, ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה למות וידבר ה' אלי, אלי היה הדבור. עולא אמר: יום שביטל הושע בן אלה פרוסדיות שהושיב ירבעם בן נבט על הדרכים ואמר לאיזו שירצו יעלו" (תענית ל' ב).

20 שפת אמת (ליקוטים לט"ו באב): "מה שהיה יו"ט בט"ו באב כמו ביום הכפורים נראה דבשני אלו היו עונות הגדולים שבישראל, חטא העגל שהיה מרידה בלוחות והתורה, וחטא מרגלים שהיה מרידה בארץ ישראל, ושני החטאים נוקבין והולכין על כל ימי שפלותינו בגלות. וביום הכפורים נמחל עיקר חטא העגל, ובט"ו באב נמחל חטא המרגלים שכלו מתי מדבר. ולכן שמחת יום הכפורים נשאר גם עתה שאין לנו שיור רק התורה הזאת, ושמחת ט"ו באב היה רק בזמן המקדש ועתה שמחת המקדש נהפך לאבל. ויתכן גם כן שלכן הנשים יוצאות במחולות שאחר שבשני אלו החטאים נשתנו הנשים למעליותא. כדאיתא, שלא רצו ליתן נזמיהם, ובארץ ישראל איתא גם כן, שהנשים חבבו את הארץ, עיין שם גבי בנות צלפחד". השפת אמת ממשיך ודורש את האמירה "ובלבד שתעטרונן זהובים" בהקשר הזה, כהתגרות הבנות בבחורים והדגשת יתרון עליהם: "לכן מתפארים בזה בחור שא עיניו שתעטרנו בזהובים, רמז, כמו, ודי זהב, שהם לא קלקלו בהזהב שהיה להם. ואפשר שתעטרנו כמו שאמרו: במקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורים יכולין לעמוד, אם כן כשהאנשים מתכשרין במה שכבר נכשלו, הזכות גדול יותר וזהו שתעטרנו".

21 האינטגרציה אינה מושלמת, היא אינה יכולה לעשות תחתונים לעליונים, העשירים לא התבוללו ממש בעניים, אלא כל אחת שאלה מסביבתה הקרובה, ככתוב (תענית ל"א א) "תנו רבנן: בת מלך שואלת מבת כהן גדול. בת כהן גדול מבת סגן. ובת סגן מבת משוח מלחמה. ובת משוח מלחמה מבת כהן הדיוט. וכל ישראל שואלין זה מזה כדי שלא יתבייש את מי שאין לו".

22 כלי יקר בראשית כ"ד יד: "רז"ל אמרו (תענית כ"ד א) כל כלה שענינה יפות כל גופה אין צריך בדיקה. וזה דבר שהחוש מכחיש כי כמה מכוערות בעולם שענינהן יפות? ועוד קשה, מה ראו חז"ל על ככה ליתן עצה לבדוק אחר יופי חיצוני זה והלא שקר החן והבל היופי? אלא ודאי שנתנו עצה לבדוק אחר מעשיה וזאת העצה היעוצה שיבדוק אם היא בעלת עין יפה וגומלת חסדים, כי אם ענינה יפות בבריות, אז היא בלי ספק שלימה בכל המדות, ולמדו רז"ל מן אליעזר שלא בדק את רבקה כי אם במדה זו כי מדה זו בנין אב על כל המדות".

נמשכים במדותיהם בטבע אחר משפחת האם, כי כן טבע ביין להיות טעמו נמשך אחר הכלי אשר עמד בתוכו"²³.

אלא שהברייתא מפרשת את הדברים אחרת. שום מסגרת שוויונית לא תצליח לכסות על ההבדלים בין הבנות, שהרי האדם אינו מתחתן עם כל הבנות אלא בוחר את האחת המיוחדת לו. הנישואין הם החיבור האישי ביותר האפשרי. משום כך רואה כאן הברייתא אמירות שונות, המייחדות את הבנות ומבדילות ביניהן:

"תנו רבנן: יפיפיות שבהן מה היו אומרות? תנו עיניכם ליופי, שאין האשה אלא ליופי. מיוחסות שבהן מה היו אומרות? תנו עיניכם למשפחה, לפי שאין האשה אלא לבנים. מכוערות שבהם מה היו אומרות? קחו מקחכם לשום שמים, ובלבד שתעטרונו בזהובים"²⁴.

בחור שא נא עיניך וראה, הוא מאמר היפות. אשה יראת ה' היא תתהלל, הוא מאמרן של המכוערות, שאינן יכולות להתהדר, לא ביופי, לא בייחוס ולא בעושר, אלא במעשיהן הטובים, "קחו מקחכם לשום שמים". אולם הן מוסיפות ואומרות "ובלבד שתעטרונו בזהובים", וכך הן חוזרות לדברי רבי ישמעאל שבנות ישראל נאות הן אלא שהעניות מנוולתן. מי שלוקח אישה לשם שמים יתרצה לבסוף גם ביופייה אם ישקיע בה ויעטרנה בזהובים.

ב.

ההוא דאמר לה לדביתהו (לאשתו): קונם שאי את נהנית לי עד שתראי מום יפה שביך לרבי ישמעאל ברבי יוסי²⁵. אמר להם: שמא ראשה נאה? אמרו לו: סגלגל. שמא שערה נאה? דומה לאניצי פשתן. שמא עיניה נאות? טרוטות הן. שמא אזניה נאות? כפולות הן. שמא חוטמה נאה? בלום הוא. שמא שפתותיה נאות? עבות הן. שמא צוארה נאה? שקוט הוא. שמא כריסה נאה? צבה הוא. שמא רגליה נאות? רחבות כשל אווזא. שמא שמה נאה? לכלוכית שמה. אמר להן: יפה קורין אותה לכלוכית, שהיא מלוכלכת במומין ושרייה²⁶.

קשה לכלול את האישה הזאת, כלילת המומים, באמירה שבנות ישראל יפות. אמנם בעלה לא יכול לבוא אליה בטענות, איש לא הכריחו לשאתה לאישה ואז לא נראתה בעיניו מכוערת כל

23 רבינו בחיי בראשית כ"ד ג.

24 תענית ל"א א.

25 תנא בדור החמישי, בנו של ר' יוסי בן חלפתא. היה מקורב לבית הנשיאות ופעמים רבות נלווה לר' יהודה הנשיא. את תורתו קיבל מאביו אותו העריץ ורוב מאמריו בהלכה ממנו.

26 נדרים ס"ו ב.

כך, מדוע לפתע נמאסה בעיניו ולא יכול למצוא בה דבר טוב? עתה בוחן האיש הזה את אשתו רק על פי חיצוניותה המכוערת ומתעלם מיתרונותיה הפנימיים. במיוחד יש לתמוה על רבי ישמעאל בר' יוסי, ששיתף פעולה עם הבעל ובחן אותה רק לפי מראה החיצוני, אולי מעשיה נאים יותר?²⁷ רבי ישמעאל התאמץ למצוא דרך להתיר את נדר הבעל, בשעה שיש מקום לסברה שבעל שמעריך כך את אשתו מוטב שיגרשנה.

רבי ישמעאל לא סבר כך. האישה המכוערת הזאת איבדה את שנותיה הטובות עם הבעל הזה, קשה לצפות שתמצא עתה מישו אחר שיגלה את יופייה הגנוז. ואם כוונת הבעל שר' ישמעאל ימצא פתח לנדרו ויתיר לו להשיב את אשתו, רבי ישמעאל ישתף אתו פעולה וימצא לו פתרון.

לכאורה, כוונת הבעל בנדר זה הייתה להראות לכל שאין באשתו שום דבר טוב ולהצדיק בכך את פרישתו ממנה. אבל אפשר לפרשם הפוך, לכו נוקפו, והוא לא נדר אלא אם כן לא תימצא בה שום נקודה יפה²⁸. תפיסתו השלילית עליה כבר קובעה, הוא זקוק לעזרה מן החוץ כדי למצוא את החיובי שבה. רבי ישמעאל חשף לפניו באופן פרדוקסאלי משהו טוב, דווקא על פי תפיסתו שלו - היא מושלמת בכיעורה.

היתרון הזה נראה כהתחכמות והתחמקות, אולם אפשר לפרש את שמה לא כייתרון לשוני בלבד אלא כגילוי של מציאותיות, עקביות ושקיפות. לכלוכית, היודעת שהיא כזאת, עדיפה עשרת מונים על נשים כעורות המשלות את עצמן שהן יפות ומתמכרות לשווא לטפח את יופיין הנבול. הביקורת הגורפת, שלא מותירה בה דבר אחד טוב, עלולה לדכא את האישה עד עפר, אולם הפנמתה יכולה להפוך לנקודת אור. מי שיודע את כל חסרונותיו עשוי להסיק את המסקנה הנכונה ולהתבטל בפני גדולים ממנו, ולזכות ברגע אחד ביתרון גדול, כפי שעשתה אישה זו לבעלה.

הלכלוכית, שאין בה דבר טוב, יכולה לשמש מופת להרבה יהודים טובים, שהידיעה שאין בהם כלום, עשויה למלא את לבם ענווה. חכמים ראו במצוות ערבה סמל של ענווה: "וערבי נחל, אלו ישראל. מה ערבה זו אין בה טעם ואין בה ריח כך הם ישראל יש בהם בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים"²⁹. גם לערבה יש מקום בתוך אגודת הלולב, ולא עוד אלא שבמקדש נטלו אותה לבדה בכל ימי החג ועטרו בה את המזבח, אף אנו נוטלים אותה לבדה בהושענא רבה. הוה אומר שיש בערבה, כלילת החסרונות, גם יתרון גדול:

"הענין הוא דאחר שראתה הערבה בעצמה שאין בה לא טעם ולא ריח ונתבטלה לאחרים, על ידי זה נחשבת וניטלת לעצמה. ובמקדש ניטלת כל שבעה לעצמה, שבמקדש היה

27 המאירי מתקן וכותב "שהיתה כעורה ביותר ביופי ובמדות", אבל אין לכך אחיזה בכתוב.

28 שני הפירושים מופיעים בר"ן (נדרים שם): א. על מנת שתראי מוס יפה שבך. אסרה בהנאתו אם תוכל להראות שום דבר נאה בה לר' ישמעאל ברבי יוסי. מוס כמו מאוס, כדכתיב (איוב ל"א) ובכפי דבק מאוס, והוא כמו מאומה. ושרייה (התירה), שלא מצא שום דבר נאה. ב. עד שתראי מוס יפה. כלומר שתהא אסורה עד שתראה היא דבר נאה בגופה לר' ישמעאל. וכשראה ר' ישמעאל ששמה נאה לה התירה.

29 ויקרא רבה ל' י"ב.

יִירָאָה - יִירָאָה', ואז בנקל לכל איש לראות שפלות עצמו. ואם רואה שפלות עצמו, אף שבאמת הוא כן, מכל מקום גם זה הוא מעלה שידוע על כל פנים האמת ואינו מוטעה. ובנדרים: שמא שמה נאה, לכלוכית, ושריא"30.

רבי ישמעאל מתח כאן את הדברים עד הקצה האפשרי, ומצא נקודת טוב במקום שאיש אינו רואה. אולם מעין זה נהגו ביחס לכל כלה:

"תנו רבנן: כיצד מרקדין לפני הכלה? בית שמאי אומרים: כלה כמות שהיא. ובית הלל אומרים: כלה נאה וחסודה. אמרו להן בית שמאי אומרים לבית הלל: הרי שהיתה חגרת או סומא אומרים לה כלה נאה וחסודה, והתורה אמרה מדבר שקר תרחק? אמרו להם בית הלל לבית שמאי אומרים: לדבריכם מי שלקח מקח רע מן השוק ישבחנו בעיניו או יגנונו בעיניו? הוי אומר ישבחנו בעיניו. מכאן אמרו חכמים: לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות"31.

בית שמאי דרשו מן הציבור לשבח כל כלה בשבח המתאים לה. כלומר, צריך לומר את האמת ורק את האמת, אולם גם לשיטתם לא צריך לומר את כל האמת: "כלה כמות שהיא, ואם יש בה מום ישתקו ולא ישבחוה. אי נמי ישבחוה בדבר נאה שיש בה, כגון בעיניה או בידיה אם הם יפות"32. רבי ישמעאל מצא בלכלוכית נקודה יפה, בשמה. בדרך כלל לא צריך לפשפש ולהעמיק כל כך ואפשר למצוא באישה דברים ממשיים יותר, כמו יופי בעיניה או בידיה וכיוצא בזה. בית הלל אמרו שכל כלה ראויה לשבח: "כלה נאה וחסודה", כי אם אינה נאה במראה ממש, בודאי היא חסודה במעשיה, ואם גם אינה מופת בתחום זה, די באותו חוט של חסד סובייקטיבי המשוך עליה בעיני החתן"33.

30 שם משמאל, מועדים, הושענא רבה, תרע"א.

31 כתובות ט"ז ב.

32 תוספות שם.

33 שיטה מקובצת (כתובות י"ז א). אפילו במגילת אסתר **ו** בה היופי החיצוני נחשב ביותר לא נאמר במפורש על אסתר שהיא יפה, אלא שנשאה חן בעיני כל רואיה. על כן אמרו (מגילה י"ג א) "אסתר ירקרוקת היתה, וחוט של חסד משוך עליה". "אין נקרא זה דבר שקר, אף על גב שהכלה בעצמה אינה נאה וחסודה מכל מקום כלפי הבעל שבחר בה היא חסודה בעיניו, ואנו אין באין לשבח אותה מצד עצמה רק מצד שנמצא דבר בכלה זאת שהיא חסודה שהרי החתן נשאה והיא מצאה חן בעיניו" (מהר"ל נתיב האמת א'. וראה ספר יראים רל"ה).